

БАЗІВ Василь

докторант ННСГБ НААН

vbaziv@ukr.net

м. Київ

ДО ЗМІН АГРАРНОГО МИСЛЕННЯ: ВІД КУЛЬТУРНИХ РОСЛИН ДО КУЛЬТУРИ ЗЕМЛЕРОБСТВА

В епоху наростання в сучасному світі четвертої (цифрової) хвилі, зростають вимоги до інтелектуалізації сільськогосподарської діяльності, в якій інформаційно-технологічна сторона нерозривно пов'язана із соціокультурною. У аграрних практиках склався трикутник «діяльність-мова-мислення», реальність яког втілюється в конкретні перетворення ландшафтів і комунікаційний потенціал спільнот, в той час, як аграрне мислення залишалося в тіні.

Використання земельних ресурсів для вирощування культурних рослин створило довготривалий стереотип у мисленні аграріїв, який регулярно відтворювався і закріплювався продуктивними агротехнологіями. Таким чином, виник конкретний прошарок аграрного мислення, якому відповідає сукупність ознак (реальність «пустого світу», «континентальна» техніка мислення, економіко-технологічні пріоритети), що створило передумови для виокремлення етапу становлення і еволюції аграрного мислення).

Розуміння подальших зрушень в аграрному мисленні передбачає ефект динамічної взаємодії відсутніх раніше факторів (феномен «повного світу», техніка «острівного мислення», ціннісні пріоритети агросфери), котра формує нову парадигму мислення. Це означає, що виникає нова ситуація, котра визначається особливостями агросфери, де головним ресурсом стає інтелектуально-творчий потенціал людини, яка знаходить своє відображення у культурі землеробства.

Ключові слова: землеробство, культурні рослини, аграрне мислення, культура землеробства

TO CHANGES OF AGRICULTURAL THINKING: FROM CULTURAL PLANTS TO CULTURE OF AGRICULTURE

In the era of the growth of the fourth (digital) wave in the modern world, the requirements for the intellectualization of agricultural activity are increasing, in which the information technology side is inextricably linked with the sociocultural one. In agrarian practices, a triangle “activity-language-thinking” has developed, the reality of which is embodied in concrete transformations of landscapes and the communication potential of communities, while agrarian thinking remained in the shadows.

The use of land resources for the cultivation of cultivated plants created a long-term stereotype in the thinking of farmers, which was regularly reproduced and reinforced by productive agricultural technologies. Thus, a specific layer of agrarian thinking arose, which corresponds to a set of features (the reality of the "empty world", the "continental" technique of thinking, economic and technological priorities), which created the prerequisites for identifying the stage of formation and evolution of agrarian thinking.

Understanding further shifts in agricultural thinking suggests the effect of a dynamic interaction of previously absent factors (the “full world” phenomenon, the “island thinking” technique, the value priorities of the agricultural sphere), which forms a new paradigm of thinking. This means that a new situation is emerging, which is determined by the characteristics of the agrosphere, where the main resource is the intellectual and creative potential of a person, which is reflected in the culture of agriculture.

Key words: *agriculture, cultivated plants, agrarian thinking, farming culture*

Постановка проблеми в загальному вигляді, актуальність теми. Розвиток аграрного мислення слід розглядати як результат досягнутий багатьма поколіннями вчених. В цьому процесі можна виділити два рівня: історично-практичний та освітній. В формування історично-практичного рівня значний внесок зробили М. В. Ломоносов, А. Т. Болотов, І. М. Комов, І. І. Лепехін, Р. С. Палас, О. В. Советов, П. С. Сльозкін, С. Ф. Третьяков, І. В. Якушкін, П. Н. Костянтинів, А. Л. Павлович, В. В. Докучаєв та інші. Освітній рівень пов'язаний з діяльністю аграрних навчальних закладів, де відбувається теоретичне узагальнення сільськогосподарського досвіду в процесі створення науково-методичного забезпечення навчання. Цю роботу проводили: В. П. Гудзь [4], П. С. Лозовецький, В. В. Гамаюнова, О. Ф. Смаглій, О. М. Царенко, В. Д. Швець, Г. Д. Гуцуляк, Т. М. Магазинщиков [2],

І. О. Новаковська, В. М. Другак Р. Г. Дубас, Н. Н. Коржнев, Б. М. Данилишин та інші.

Мета статті. Розглянути особливості формування аграрного мислення в історичному контексті та обґрунтувати якісні відмінності двох його основних етапів.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Елементи трикутника «діяльність – мова – мислення» поєднуються ціллю. У сільськогосподарській інтерпретації реальність цього трикутника втілюється в наочність перетворених ландшафтів та комунікаційний потенціал спільнот, а аграрне мислення залишається в тіні. В сучасних трансформаційних процесах прояснення тенденцій, що охоплюють мислення, усвідомлюється як актуальне завдання. Аграрне мислення існує як один із різновидів професійного мислення, тобто мисленнєвої діяльності, яка спрямована на розв’язання професійних задач і вирішення проблемних ситуацій. Одне із таких довгострокових завдань полягає в тому, щоб поєднувати наукові факти з практичним досвідом і здоровим глуздом. Психологи та менталісти виділяють кілька видів мислення (словесно-логічне, наочно-дійове, образне, практичне, теоретичне), а при вирішенні особливих задач (критичне і творче). Також існують особливі техніки мислення, серед яких найбільшого поширення на сьогодні отримали «континентальна» та «острівна». Відповідно до завдань аграрної діяльності особлива роль належить практичному мисленню. Практичне мислення – це мислення нетеоретичне, оскільки воно невідривне від практики, безпосередньо пов’язане з діяльністю, тобто її організує, забезпечує адекватність цієї діяльності, а отже охоплює найрізноманітніші її сторони. Аграрне мислення – категорія, яка перебуває у русі, у розвитку, що визначається як суспільно-економічними обставинами, так і внутрішніми потребами людських спільнот. У першому наближенні аграрне мислення можна визначити як відображення в свідомості аграріїв явищ і процесів сільськогосподарської діяльності і формування адекватних практичних дій, спрямованих на її вдосконалення. В той же час використання потенціалу

аграрного мислення носить фрагментарний і несистемний характер, відбувається в основному в прагматичному плані.

Люди тисячі років займались аграрною справою і весь час намагалися осмислити свій досвід, зафіксувати результати розумової праці. Можна прослідкувати цей шлях від табличок шумерів і папірусів єгипетських жерців через праці Варона, Колумелли, Плінія до аграрних спостережень монахів-літописців, а далі до окремих узагальнень європейських учених.

Становлення людства не має чітких часових ознак. Вік людства в сучасному науковому контексті становить не менше 2 млн. років. Однак щільність населення впродовж усього палеоліту була надзвичайно низькою. Лише в епоху неоліту поступово зростала кількість населення, збільшилася його щільність, зародилася господарська діяльність, формувались елементи працевілізацій. Людина на перших етапах свого становлення, насамперед, використовувала ресурси рослинного і тваринного світу, лісові та кліматичні умови. Земельні ресурси людина сприймала перш за все як просторову базу для переміщення та організації житла. Отже процес природокористування є невід'ємною умовою існування та еволюції людини. Природокористування, як сукупність усіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу еволюціонувало, розвиваючись водночас з еволюцією суспільства. І на весь період аграрної хвилі будь-які його види передусім треба розглядати як землекористування.

Історично склалася багатозначність трактування терміну «земля» – це вся планета, яка існує незалежно від волі людей та виконує важливі функції в житті суспільств. Також землю трактують як ґрунт, верхній родючий шар планети, що є об'єктом господарювання та відображає економічні відносини. Водночас землю розглядають як територію держави, вона виконує політичну функцію [1]. Родючі земельні угіддя є базисом цивілізованого життя людей, а їхній стан адекватно відображає здоров'я будь-якого етносу, нації, народу. Ґрунти є результатом сукупної, дуже тісної у часі взаємодії між водою, повітрям, землею рослинними організмами і тваринами. Таке трактування, правильне за своєю

сутністю, не тільки розглядалось як аксіома аграрного мислення, а й виступало підґрунтям цілеспрямованих дій багатьох поколінь землеробів. В той же час значні негативні впливи на стан ґрунтів пов'язані не тільки з природними катаклізмами, але й з не прорахованими наслідками людської діяльності. В процесі своєї діяльності на землі, тобто використання потенціалу ґрунтів, людина стикається з проблемою окультурення ґрунтів. Це означає систематичне звернення до заходів щодо підвищення родючості ґрунтів з урахуванням генетичних властивостей, вимог сільськогосподарських культур, тобто формування ґрунтів із вищим рівнем ефективної й потенційної родючості. Тому інтенсивна експлуатація земельних угідь до повного виснаження без застосування відновлювальних заходів є певним екологічним самогубством. І доти, поки сучасне людство не усвідомить реальну цінність землі, постійні невдачі переслідуватимуть нас як в землеробстві, так і в інших сферах людської діяльності. Для протидії цим реальним загрозам перш за все необхідно системно усвідомити особливості земельних ресурсів. До особливостей земельних ресурсів як засобу виробництва відносяться:

1) Землі є продуктом самої природи і виникли за багато років до появи людини внаслідок сукупної дії чинників, які сформувалися на певній території, отже землі передують праці щодо їхнього виникнення;

2) Землі територіально обмежені і не можуть бути збільшені або заново створені. Проте обмеженість земельних ресурсів зовсім не означає обмеженості їхніх продуктивних властивостей. Також вони не можуть бути замінені іншими засобами виробництва;

3) Земельні ресурси характеризуються постійністю свого місцезрештування, взаємозв'язком з природними умовами. Тому, на відміну від інших засобів виробництва, їх неможливо перенести з одного місця на інше, а процес виробництва має здійснюватися з урахуванням природно-географічних умов, в яких вони розташовані. Враховується місце розташування земельної ділянки, її конфігурація і рельєф, перелік сільськогосподарських культур, який можливо вирощувати на ній, собівартість отриманої продукції;

4) Земельні ресурси, на відміну від інших засобів виробництва, за умови їхнього правильного, раціонального використання, не погіршують своїх властивостей, а навпаки, покращують, підвищують показники продуктивності [2, с. 5].

Усвідомлення значимості проблем ефективного і раціонального землекористування потребує здійснення довгострокової міждисциплінарної програми, яка спирається на певні принципи. Такими принципами дослідники вважають:

- а) єдність використання, вдосконалення та охорону земельних ресурсів;
- б) ретельне врахування стану природних ресурсів та умов природного середовища;
- в) усебічне врахування законів природи в разі організації землекористування;
- г) інтеграцію екологічного та економічного підходу до організації використання земель у єдиний еколого-економічний підхід;
- д) збереження високої ефективності використання земель [3].

Ґрунти і природні умови тисячі років використовувалися людьми для одомашнення диких рослин та їх подальшого окультурення. Процес окультурення рослин почався в той період, коли первісна людина паралельно зі збиранням ягід та їстівних плодів почала вирощувати потрібні рослини, вісіваючи насіння у розпушену землю. Головна відмінність від дикорослих рослин – культурні представники рослин природного ареалу не мають, тобто вирощуються в будь-яких місцях, незалежно від країни походження, а також не мають здатності природно поширюватися.

Поступово люди навчилися доглядати за сходами – звільняти від бур'янів, поливати, охороняти від поїдання дикими тваринами. Таким чином сформувався світ культурних рослин, тобто таких, що вирощуються людством для отримання харчових продуктів, кормів у сільському господарстві, ліків, промислової сировини тощо, інших цілей у задоволенні потреб людини.

У своєму житті сучасна людина залежить від використання 1500 видів культурних рослин, особлива частина яких позначається як сільськогосподарські культури. Статус сільськогосподарських культур мають ті, що вирощуються з метою забезпечення людства продуктами харчування, виробництва сировини для окремих галузей промисловості і кормів для сільськогосподарських тварин. В структурі сільськогосподарських культур особливу роль відіграють зернові культури. Зернові культури (хлібні культури) – найважливіша група вирощуваних однорічних трав'янистих рослин, оброблюваних для отримання зерна – основного продукту харчування людини, сировини для багатьох галузей промисловості, та використовуються для виробництва корму для тварин. Ця група рослин є найбільш поширена серед усіх сільськогосподарських культур у світовому землеробстві.

Слід зазначити, що об'єднання сільськогосподарських культур в групи відбувається на виробничому принципі: зернові, технічні, коренеплоди та бульбоплоди, культури овочеві та баштанні – продовольчі, кормові, багаторічні тощо. Праця об'єднувала в цілісну систему природні цикли і буття людей. Саме з праці на землі та бажання підтримувати і збільшувати її родючість виростало прагнення пізнавати процеси, які відбуваються в природі. Український землероб теж діяв так, щоб не порушувати внутрішньої рівноваги, ритмічності та гармонії в природі. Був накопичений значний досвід в реалізації сівозмін в різних регіонах, а також інші практичні рішення, які вимагали теоретичного усвідомлення. Тому узагальнення практик і формування теоретичних положень зафіксувало новий рівень аграрного мислення – становлення парадигми землеробства.

Землеробство об'єднує рільництво, овочівництво, садівництво та виноградарство. Становлення землеробства як вчення, що узгоджує минулий досвід і формує концептуальні пропозиції розвитку, поєднує два аспекти: діяльнісний і теоретичний. В діяльнісному аспекті землеробство – провідна галузь сільськогосподарського виробництва, основою якої є використання землі з метою вирощування сільськогосподарських культур. В теоретичному аспекті

землеробство – галузь науки, яка досліджує теоретичні і практичні проблеми найраціональнішого використання орних земель, агроландшафтів, розробляє фізичні, хімічні, біологічні та механічні методи й прийоми підвищення родючості ґрунтів, урожайності сільськогосподарських культур, стабільності агроєкосистем. Значна роль у становленні землеробства, як науки, належить ученим кінця XIX ст. і першої половини XX ст. (В. Вернадський, О. Виноградов, В. Вільямс, К. Гедройц, П. Костичев, Д. Прянішніков, О. Нечипорович та ін.), які незаперечно довели, що внаслідок життєвих процесів збільшується потенціал акумульованої сонячної енергії на Землі, наслідком чого стає накопичення в ґрунті органічних речовин і всіх біологічно важливих елементів живлення, створюються нові, тільки сприятливі умови для росту і розвитку зелених рослин та мікроорганізмів. Наукового осмислення досягло вивчення практики сівозмін, що сприяло відповідним зрушенням в понятійному апараті аграрного мислення. Сівозміни забезпечують найраціональніше використання орних земель, матеріальних і трудових ресурсів. Вони є організаційно-територіальною основою сталого землеробства. Порушення їх, нехтування елементарними вимогами до чергування культур, біології ґрунту і рослин завдає непоправної шкоди культурі та сталості землеробства, продуктивності землі. Домінуючими в землеробстві виявилися дві форми: екстенсивне і інтенсивне. Екстенсивне землеробство базується на освоєнні цілинних земель, що особливо притаманне ранньому історичному періоду, коли землю обробляли дуже простими знаряддями.

Інтенсивне землеробство – це сільськогосподарська виробнича система, що характеризується високими затратами праці на одиницю зайнятої площі, яка допомагає гарантувати належне та стійке постачання харчових продуктів до кількості населення, що динамічно зростає, водночас зменшуючи площі потрібної землі. Ознаки інтенсивного землеробства:

- метод збільшення врожаю сільськогосподарських культур шляхом системного використання хімічних речовин, таких як добрива, пестициди тощо та машин;

- переважне ведення в районах, які густо заселені і для обробки виділена невелика площа;
- сільськогосподарське виробництво розміщується поблизу ринку, що мінімізує витрати транспортування та розподіл;
- призводить до високого виробництва не на людину, а на одиницю землі.

Сформувалася чітка орієнтація на цей шлях – «інтенсивний, за якого прагнуть одержувати постійно зростаючий обсяг продукції на староорних землях завдяки удосконаленому обробітку ґрунту, раціональній структурі посівних площ, застосуванню новітніх технологій, сортів і гібридів, зменшенню втрат при збиранні та зберіганні врожаю за одночасного можливого скорочення оброблюваних земель» [4, с. 4].

В той же час на фоні переваг інтенсивного землеробства виявилася тенденція, яка пов'язана з суттєвими втратами верхнього шару ґрунту, погіршення його якості. Загострення екологічних проблем у сільськогосподарському виробництві вимагає розробки альтернативних технологій, які б дозволили виробляти екологічно безпечну сировину і продукти харчування, не знижуючи продуктивності агрокультур. Становлення альтернативних технологій посилює продуктивність аграрного мислення.

Усвідомлення розвитку аграрного господарства, а відповідно і поглиблення аграрного мислення проходило через визнання існування різноманітних систем землеробства. В процесі їхнього історичного розвитку (ірігаційна, вирубно-вогневої, перелогової, парової, трипільної, багатопільно-трав'яної тощо) створилося підґрунтя для виникнення сучасних підходів до ведення землеробства. До систем такого інтенсивного землеробства відносять: зернову, плодозмінну, просапну, вільну тощо.

На сьогодні в суспільстві домінує уявлення, що система землеробства – це комплекс взаємопов'язаних організаційно-економічних, агротехнічних, меліоративних та ґрунтозахисних заходів, спрямованих на ефективне використання земельних та агрокліматичних ресурсів, біологічного потенціалу рослин та підвищення родючості ґрунту задля отримання високих врожаїв

сільськогосподарських культур. Вважається, що раціональне використання систем землеробства покликано забезпечувати максимальну продуктивність відповідної культури, тобто дозволяти рослинам максимально реалізовувати їхній біологічний потенціал. Дослідники виділяють три основні ознаки систем землеробства:

- способи використання земель, що виражається в структурі земельних угідь та посівних площ;
- способи підвищення родючості ґрунтів у комплексі агротехнічних, меліоративних та інших заходів для відповідних культур;
- ступень інтенсивності, яку характеризують методи та підходи.

Безумовно, певний шар формування аграрного мислення пов'язаний із практичним освоєнням спектру видів землеробства. Цей спектр включає такі види: мотичне, зрошуване, лиманне, оазисне, богарне, терасове, орне тощо. Вони суттєво відрізняються своїми ареалами і площами. Слід підкреслити два моменти. Перший полягає в тому, що саме зрошуване в його конкретній формі іригаційного землеробства надало суттєвий поштовх цивілізаційному розвитку людства. Другий момент фіксує, що всі системи і види землеробства усвідомлюються в поняттях агротехнічної парадигми, яка зосереджена на культурних рослинах, тобто на агрокультурах. І тут ми зустрічаємося з першою смисловою пасткою. Поняття агрокультура в мисленні аграріїв виступає носієм двох смислів:

- практичного (агрокультура-сукупність деяких культурних рослин). В епоху домінування такого концепту аграрної культури, що розтягнулося на багато тисячоліть, відбулися суттєві зміни у сприйнятті людиною природи, її відношення до неї, розуміння свого місця в світі.
- діяльнісного (агрокультура-система прийомів, заходів, спрямованих на підвищення культури землеробства, збереження й підвищення родючості ґрунтів, врожайності сільськогосподарських культур). В такому варіанті аграрна культура охоплює зрушення всієї епохи, коли основою матеріального виробництва було землеробство і скотарство – з моменту

появи сільського господарства впритул до виникнення повноцінного промислового виробництва.

Різниця в смислах досягається за допомогою контексту. «Аграрна справа, або, власне, «культура» (у вихідному розумінні цього терміну як мистецтва обробітку ґрунту), у визначальних своїх засадах містить суперечливу означеність: з одного боку, вона постає як заперечення природної самодостатності екосистем, а з іншого – як конструювання нових ценозів за законами функціонування біосфери (свідомо чи несвідомо)» [5, с. 32]. Безумовно, носієм культури землеробства є людина у різних її данностях, яка не завжди усвідомлює системний характер своїх дій, оскільки задовольняється отриманими результатами.

Певні питання реалізації потенціалу аграрного мислення виникають при інтерпретації смислу, який формується останнім часом. Мова йде про близькі поняття «культура поля» та «рівень агрокультури», а також цитування думки К. Тімірязєва про те, що в міру накопичення практичного досвіду й наукових знань культура поля завжди йшла поруч із культурою людини. Стає зрозумілим, що в мисленні практиків поняття «рівень агрокультури» виконує функції містка між культурою поля і культурою землеробства

Оцінки «висока», «низька» по відношенню до культури землеробства по суті визначають вектор змін. «Нераціональне використання земельних ресурсів і низька культура землеробства призводить до виснаження і деградації ґрунтів, зменшення вмісту в них гумусу та поживних речовин» [6]. В саме поняття «культура землеробства» входить велике коло питань, щоб не помилитись у вирішенні і отримати високі врожаї при мінімальних витратах коштів, існує один шлях – широке застосування польових дослідів, точний облік місцевої практики [7]. Отже, там, де культура землеробства, там і висока врожайність. Тим самим формується чітка орієнтація на те, щоб в найближчі роки висока культура стала надбанням кожного господарства.

Висока культура землеробства – це інтегративний підхід, який включає відношення до землі, добре насіння, правильний обробіток ґрунту, догляд за

посівами, раціональне використання добрив, високопродуктивне використання техніки, виконання всіх агротехнічних заходів в оптимальні терміни, а також духовні орієнтації. Висока культура землеробства припускає повне засвоєння науково-обґрунтованих систем землеробства, творче впровадження досягнень науки і передового досвіду, усвідомлення смисложиттєвих цінностей.

Безумовно, культура землеробства знаходиться у прямій залежності не лише від предмета праці, але й від її знарядь. Останнє ж є результатом загального культурного рівня безпосередніх товаровиробників і тих економічних і політичних умов, в яких здійснюється їхня господарська діяльність. Важливим аспектом культури землеробства є сільськогосподарський інвентар. «Певний «набір» реманенту визначався не лише системами землеробства, а й свідчив безпосередньо про характер ґрунтів, міру освоєння земельних угідь, природно-кліматичні умови даного регіону, конкретні види злаків, терміни їх посіву тощо» (8, с.45). Останнім часом «реманентний» шар аграрного мислення суттєво поширився завдяки створенню системи сільськогосподарської дорадчої служби. Аграрії – підприємці і фермери мають можливість регулярного професійного спілкування з безпосереднім виходом у практику.

Разом із тим в контексті сучасних трансформаційних процесів стало зрозумілим, що в аграрному мисленні домінують техніки «континентального» підходу. Цьому підходу притаманні конкретні особливості:

- прагнення до побудови несуперечної і повної системи категорій;
- тільки на основі сформованої теоретичної системи можливі будь-які емпіричні спостереження;
- розуміння ситуації (системи конкретних речей, властивостей, стосунків) і тільки за рахунок цього проводити пояснення і передбачення якихось подій, конструювання (проектування) ще неіснуючих речей, систем;
- підхід в цілому ґрунтується на системі законів.

Стабільність та продуктивність такого підходу в конкретних умовах сучасної української держави дає при порівнянні несподівані наслідки. Дійсно,

ще 4-5 тисяч років тому наші шановні предки кидали зерно в землю, знімали врожаї – і міняли на шкури чи луки. Прошли тисячоліття, і нічого не змінилося: тільки зараз ми міняємо на зерно смартфони, телевізори чи автомобілі. Тому ефективність реформ, які охоплюють сферу сільськогосподарської діяльності викликає певний сумнів, перш за все у аграріїв-практиків. Вони звертаються до наукової спільноти і влади з вимогою: «треба проводити реформу мислення – це найбільший рушій реформ» [9].

Дійсно, організаційні структури науки та її домінуюча техніка «континентального» мислення призвели до того, що утворився суттєвий розрив між накопиченим потенціалом аграрної науки і його інноваційно-інвестиційним втіленням. Організатори і топ-менеджери агробізнесу в один голос фіксують риси негативної тенденції, елементами якої виступають:

- тотальна відмова від мислення, уяви, установок на інновації;
- відмова молоді від лекційного формату навчання і сприйняття досвіду в цілому.

Розглянутий матеріал дозволяє оцінити подвійний характер ситуації, в якій, з одного боку, надзвичайно важлива роль технологічних чинників у вирощуванні рослин (культури рослин), а тим самим вплив на формування аграрного мислення, а з другого – подолання новітніх викликів, що дозволить вивести аграрне мислення на вищий системний рівень.

Якщо на проблему поглянути в соціальному ракурсі, то можна виділити фази поширення сучасного аграрного мислення. Вони включають:

- передачу наступним поколінням практично-рецептурного досвіду;
- вивчення трактатів засновників сільськогосподарської справи;
- становлення і поширення спеціалізованих аграрних навчальних закладів;
- створення постійно діючих дослідних станцій та центрів, а також потенціал розгорнутої системи бібліотек;
- становлення і розвиток досліджень аграрної науки.

На початку третього тисячоліття суспільство стикнулося з новою проблемою, яка певним чином орієнтує аграрне мислення. Такою проблемою став перехід від пустого світу до повного [10]. Людство розвивалося в умовах

«пустого світу», світу незвіданих територій та безмежних ресурсів. Культурне та духовне життя людей, їхній світогляд та особливості мислення формувалися в контексті цінностей і пріоритетів «пустого світу». Це дозволяє узагальнити основні характеристики аграрного мислення, які визначають етап його становлення та еволюції.

1. Використання можливостей «пустого світу».
2. Зростання ефективності сільськогосподарської діяльності.
3. Центр зосередження зусиль – культурні рослини.
4. Формування підґрунтя агросфери: сільське господарство, сільськогосподарське виробництво, АПК, аграрний сектор економіки
5. Домінування «континентальної» техніки мислення.
6. Економічно-технологічні пріоритети діяльності.

Розуміння особливостей ситуації, особливо з урахуванням екологічної кризи, дозволяє сформулювати припущення про певний етап становлення та еволюції аграрного мислення (Рис.1).

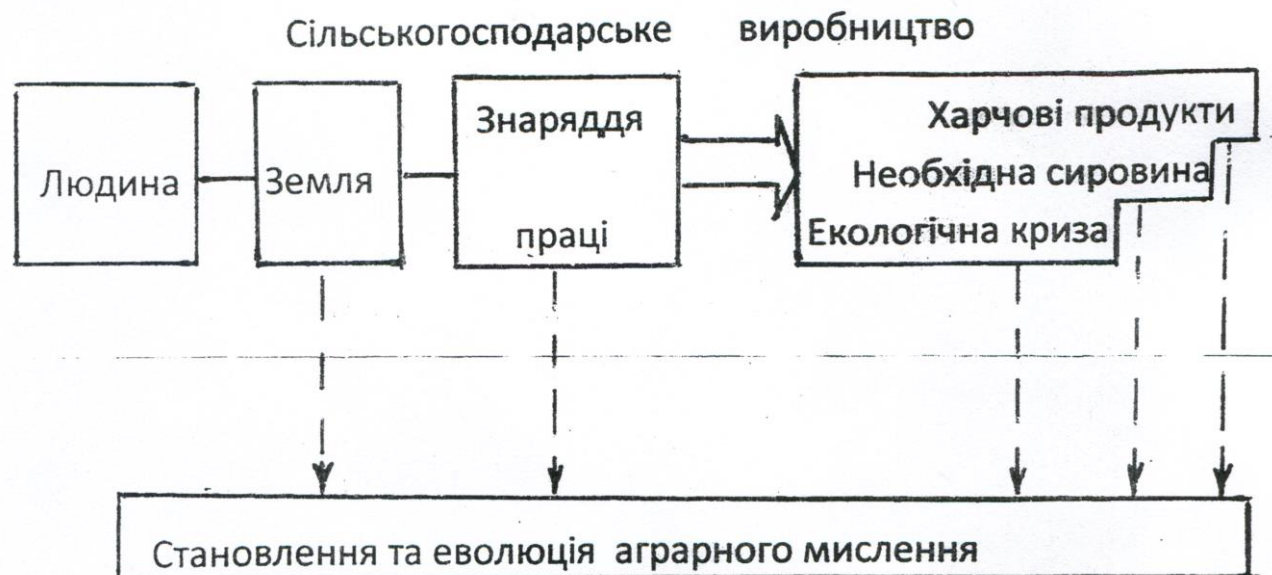

Рис.1. Становлення та еволюція аграрного мислення

Усвідомлення подальших зрушень в аграрному мисленні потребує урахування взаємодії сукупності факторів, які пов'язані з різними сферами сучасного суспільства. Існуючі на сьогодні цивілізації опинилися в «повному

світі», життя в якому потребує інших імперативів, цінностей та ідеалів, оскільки проблема границі, обмеження, краю переходить в практичну площину. Сільськогосподарський аспект ситуації полягає не тільки в неможливості збільшення земельних ресурсів, а й у суттєвому падінні якості угідь. У зв'язку з тим, що погіршується природне та соціальне середовище людини, стрімко прогресує техніка і технологія, розумова діяльність людини також змінюється. «Ставлення до довкілля з боку сукупного людства, певних етносів чи спільнот, окремої людини є своєрідним і визначається реальним місцем конкретного суб'єкту в світі, його можливостями та потребами» [5, с. 17].

Ставлення до довкілля поглиблюється в цифрову епоху. Це епоха після своєрідної «коперніківської революції», в якій домінує цифра. Так, в контексті реалізації проекту Copernicus проводиться моніторинг земель (а не моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення). При такому моніторингові дані збираються з різних джерел, включаючи супутникові спостереження та датчики на місцевості. Обробка одержаних даних забезпечує постачання надійної та актуальної інформації за шістьма тематичними напрямками: земля, море, атмосфера, кліматичні зміни, управління надзвичайними ситуаціями та безпека. Цифрова епоха постає як послідовне розгортання окремих фаз: оцифровка, впровадження цифрових технологій, цифровізація, цифрова трансформація, які виступають цеглинами нового шару аграрного мислення.

Ядром цифрової революції стали цифрові технології, які усвідомлюються як сукупність засобів електронно-обчислювальної техніки, програмного забезпечення, інформаційно-комунікаційних мереж та інших цифрових утворень з метою збирання, фіксації, обробки, зберігання та поширення конструктивних споруджень в електронній формі. Нові цифрові реалії потребують відповідних систем управління, які враховують масштаб викликів, тобто спроможність використовувати «великі дані» і штучний інтелект та спиратися на величезний потенціал людських мереж і «колективний інтелект».

Характерним є те, що цифрову революцію за трансформаційними масштабами часто порівнюють з аграрною революцією в період неоліту.

Дійсно, відбуваються кардинальні зміни. Перехід від раціонального землекористування до культури землеробства усвідомлюється не тільки як певний прорив в аграрному мисленні, який пов'язаний з рухом від технологічно-прагматичної діяльності до системного осмислення її цілей, особливостей та пріоритетів, а й як зміни в смислах та цінностях людського життя. Культура землеробства за відомими стереотипами – це перш за все бережне відношення людини до землі, турбота про зростання її родючості. Це якісне насіння, правильна енерго-ресурсозберігаюча система обробітки ґрунтів, раціональне використання добрив під сільськогосподарські культури, якісне виконання всіх агротехнічних заходів. Разом із тим, культура землеробства – це сукупність історичних, соціальних та економічних особливостей ведення сільського господарства. Культура землеробства реалізується в конкретних територіально – просторових умовах як системи оптимально організованої діяльності людей. Існування різних типів культури землеробства, усвідомлення їх особливостей в контексті циклічних процесів сприяє змінам у духовному житті людей. Це пов'язане з тим, що у виробничих циклах знаходять опосередковане відображення деякі фрагменти людського ставлення до землі, рослин, тварин, врожаю тощо. Результати цих зрушень закріплюються в моделях поведінки, а тим самим обертаються людськими цінностями, ландшафтними інтенціями етносів, структурами ментальності.

Прагматичний підхід до феномену культури землеробства показує, що «саме в агротехнологіях відбувається поєднання матеріального і духовного факторів людського буття, закладаються і транслуються стереотипи виживання, створюється імперативне підґрунтя смисложиттєвих орієнтацій націй» [11, с. 10]. Методологічний вимір культури землеробства потребує не тільки позбавлення ігнорування присутності в алгоритмічних схемах людини-землероба, а й прояснення сукупності його цінностей та смислів життя.

Поєднання агротехнічного аспекту діяльності з ціннісними орієнтаціями формує програму розвитку агросфери.

У сьогоdnішніх умовах йдеться не просто про певні локальні соціально-економічні перетворення, а про становлення нової ситуації, що визначається особливостями агросфери, яка зберігає все нагромаджене позитивне і добудовує себе належними елементами сучасного світового устрою. Цей процес потребує адекватного аграрного мислення і відповідних дій, що фактично означає вибір майбутнього. Дослідники розглядають три шляхи розвитку сільського господарства: промисловий, традиційний, пермакультурний. В цьому плані пермакультурний шлях – це практична реалізація ідей культури землеробства. Пермакультура – стає сільське господарство – це новий підхід до проектування сталих систем і система ведення сільського господарства, що працює в гармонії з природними процесами з мінімальними витратами праці і без шкоди для довкілля. Пермакультура – це не просто система організації екосистем з їстівних рослин, тобто створення самофункціонуючої замкненої системи виробництва сільськогосподарської продукції, а й система дизайну, який займається рослинами, тваринами, будовами та інфраструктурою. Унікальність підходу в тому, що після створення такої екосистеми для її функціонування не потрібна інтенсивна фізична праця і додаткові добрива. В межах цього підходу відбувається орієнтація на організуючу силу людського розуму для заміни мускульної сили, енергії природного палива або «хімічних чудес». Це підкреслює ефективність нового аграрного мислення, яке притаманне культурі землеробства.

Поняття «агросфера» не так давно увійшло в інструментарій дослідників, і пошуки його оптимальної інтерпретації продовжуються. Найбільш поширена на сьогодні точка зору полягає в тому, що агросфера – це частина біосфери, залучена в сільськогосподарське використання, тобто зайнята агросистемами. Агросфера формується та постійно підтримується людиною, управління нею потребує системного підходу, науково обґрунтованої стратегії та

методологічного усвідомлення, що потребує відповідного понятійного інструментарію.

Становлення поняття «агросфера» відбувається в контексті трансформаційних процесів у суспільстві, культурі, духовному житті людства. Радикальні зрушення припускають істотні перетворення духовної енергії людей. Місія агросфери потребує усвідомлення складності проблеми, яка полягає в тому, що шлях до глибинного її смислу пролягає через панорамне бачення місця агросфери на перетині двох впливів, з якими вона пов'язана. Перший вплив забезпечує зв'язок історичного та методологічного факторів у становленні агросфери, а другий – розкриває особливості економічного та соціокультурного сенсу агросфери.

Основи методологічного підходу до розуміння сутності агросфери закладені в працях О.О. Созінова. Він запропонував узагальнене визначення агросфери як сукупності територій, де внаслідок антропогенного фактору функціонують переважно модифіковані людиною форми живої речовини, спеціалізовані для ефективної трансформації сонячної енергії в необхідну для існування людства продукцію. Серйозним недоліком підходів до агросфери є те, що в їх основу покладені підходи і принципи, напрацьовані для всіх інших галузей економіки [12].

Розуміння зрушень аграрного мислення потребує аналізу особливостей «острівної» техніки мислення, перш за все в методологічному вимірі. До таких особливостей відносять:

- пріоритет емпіричних знань над сконструйованими теоретичними схемами;
- практику як критерій цінності наукової конструкції, а не її істинності;
- фрагментарність досліджень, а також пояснення і передбачення подій та ситуацій як основні функції науки;
- підхід ґрунтується на конкретних процесах, подіях, ситуаціях;
- прийняття рішень відбувається з урахуванням тезаурусу, який пов'язаний з ситуаціями діяльності.

Продуктивність та ізольованість такого підходу створює певні ризики його дослідження, але в той же час демонструє ефективність аграрного мислення. Становлення агросфери формує умови для оптимізації сільськогосподарської діяльності, впровадження цифрових технологій і соціокультурного розвитку людини. І для цього непотрібно виходити на форсаж в аграрному мисленні, а необхідно за його допомогою створювати схеми діяльності, які відповідають ціннісним установкам соціуму.

Сучасна інтерпретація агросфери включає:

- людський фактор, який стає головним ресурсом аграрних і соціокультурних зрушень;

- зміни у формах організації діяльності, які пов'язані з економічною базою, а їх змістовний аспект визначається трансформацією культурною парадигми;

- понятійний інструментарій, спільний для перетворень в агросфері та реалізації схем аграрного мислення.

В існуючих полях культури діють напрацьовані суспільством, організаціями, групами людей сумісні цінності, соціальні норми, установки поведінки, які накладаються на орієнтовану на цифровий потенціал аграрну інфраструктуру.

Аналіз різних аспектів ситуації в агросфері дозволяє сформулювати ознаки комплексного критерію сучасного етапу аграрного мислення. Він включає шість основних положень:

- 1.Перехід до «повного світу» та оцінка його реалій;
- 2.Цифрові технології як головна тенденція удосконалення сільськогосподарської діяльності;
- 3.Програма розвитку агросфери – культура землеробства;
- 4.Становлення агросфери та використання її потенціалу;
- 5.Впровадження «острівної» техніки аграрного мислення;
- 6.Ціннісні пріоритети агросфери.

Трансформаційні процеси та радикальні зміни в агросекторі дозволяють зробити припущення про новий етап розвитку аграрного мислення (Рис.2).

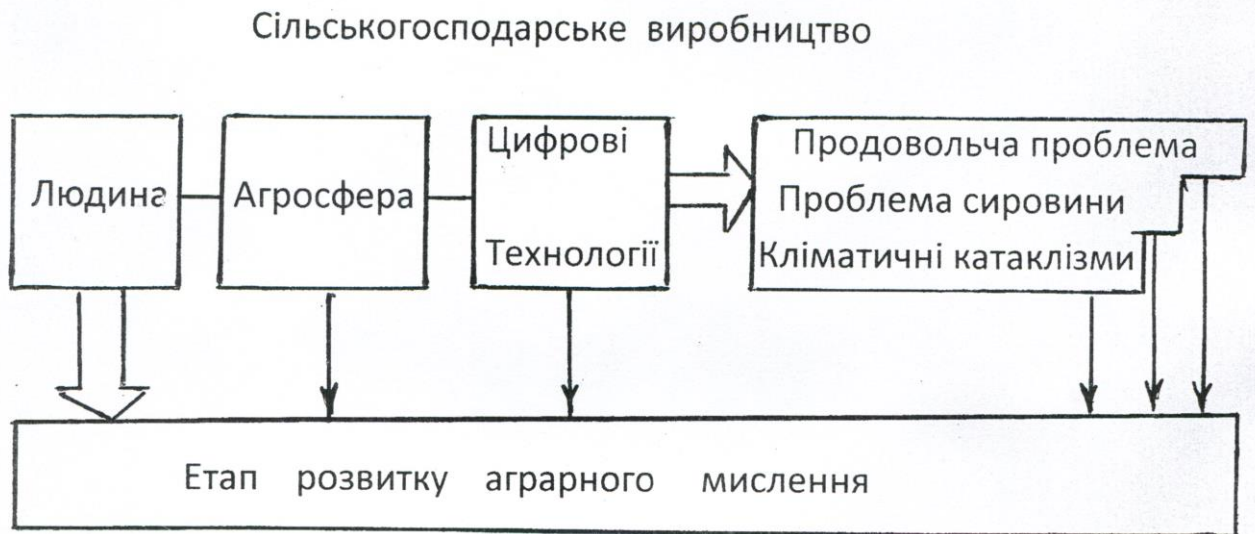

Рис.2 Етап розвитку аграрного мислення

Розгортання цифрової хвилі має особливі наслідки, які не тільки включають становлення агросфери, розгляд людського фактору в якості головного ресурсу, усвідомлення місії культури землеробства, а й призводить до інверсійних зрушень на рівні аграрного мислення. Смысл такої концептуальної інверсії полягає в тому, що на першому етапі в структурах сільськогосподарської діяльності поступово формувалось аграрне мислення, а на другому – аграрне мислення визначає тенденції розвитку агросфери. Сутність цих тенденцій проявляється в культурі землеробства.

Культура землеробства стає засобом самоорганізації професійних, інтелектуальних і духовних сил людини в умовах динамічного природного та соціального середовища. Потенціал аграрного мислення дозволяє сформувати прогностичну модель реалізації культурного землеробства, яка поєднує наступні ідеї:

- єдність сільськогосподарської діяльності і пріоритетів сучасного буття людей;
- системне узгодження тенденцій впливу на ландшафти та діючі цінності соціуму;

- агросферний смисл матеріальних та духовних досягнень в існуванні соціуму;

- інтеграція соціокультурної та екологічної діяльності як база людського розвитку;

- усвідомлення культури землеробства як системи дій перетворення потенціалу агросфери в елементи ноосфери.

Зв'язок етапу культури рослин та етапу культури землеробства в реаліях соціального життя забезпечує концепція землецентризму. Матеріальний аспект концепції пов'язаний з антеїзмом, в духовному плані вона постає як кордоцентризм, а у вітчизняному соціумі виступає підґрунтям української ідентичності.

Висновки. Аналіз особливостей сільськогосподарської діяльності дозволяє усвідомити роль феномену аграрного мислення і виділити два основних його етапи. Перший етап аграрного мислення зосереджений на культурі рослин в «пустому світі», і його смисли визначаються розвитком засобів продуктивної діяльності та рівнем агротехнологій, тобто понятійний апарат концентрується на предметі людської праці та особливостях використання її результатів. Другий етап аграрного мислення, пов'язаний із становленням агросфери в «повному світі», фіксує роль людського фактору, тобто характеризує культуру землеробства як імператив аграрних перетворень. Зв'язок між етапами аграрного мислення забезпечується соціокультурними засобами, стрижнем яких виступає концепція землецентризму, що у вітчизняній дійсності стає підґрунтям української ідентичності.

Список використаних джерел та літератури

1. Третьяк А.М., Другак В.М. Земельна політика та земельні відносини, соціально-економічні і духовні аспекти розвитку. Київ : Інститут аграрної економіки, 2007. 186 с.

2. Магазинщиков Т.М. Земельний кадастр: підручник. Львів : Світ, 1991. 452 с.

3. Організація сільськогосподарського використання земель на ландшафтно-екологічній основі / За ред. П.Г. Казьміра. Львів : СПОЛОМ. 2009. 254 с.

4. Гудзь В.П., Примак І.Д., Будьонний Ю.В., Танчик С.П. Землеробство. Київ. 2010. 464 с.
5. Крисаченко В.С. Екологічна культура. Київ. 1996. 352 с.
6. Шпикуляк О.Г. Агрономічне обслуговування сільськогосподарських підприємств як інноваційна детермінанта їх ефективності. *Ефективна економіка* №4, 2012. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1076>
7. Культура землеробства і урожай, битва за урожай, збирання врожаю, внесення мінеральних і органічних добрив URL: <https://jak.koshachek.com/articles/kultura-zemlerobstva-i-urozhaj-bitva-za-urozaj.html>
8. Шпорт Г.М. Культура землеробства українських переселенців Тоболо-Іртишського межиріччя (кінець XIX – початок XX ст.): сільськогосподарські знаряддя праці. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2013. Вип.47. С.45-57.
9. Надточій В. Реформувати мислення. *Agrotimes*. 20 вересня 2021 р. URL: agrotimes.ua/interview/reformuvatu-myslenuya/
10. Von Weizsaecker, E., Wijkvan, A. Come On! Capitalism, Shorttermism, Population and the Destruction and the Planet. Springer, 2018. 220 p.
11. Вергунов В.А., Костєв В.М. Культура землеробства як фактор цивіліогенезу. Київ : ІАЕ УААН, 2002. 72 с.
12. Созінов О.О. Агросфера України в XXI столітті. *Вісник НАН України*. 2001. № 10. С. 7-16.

References

1. Tret'jak A.M., Drugak V.M. (2007). Zemel'na polityka ta zemel'ni vidnosyny, social'no-ekonomichni i duhovni aspekty rozvytku. [Land policy and land relations, socio-economic and spiritual aspects of development]. Kyi'v : Instytut agrarnoi' ekonomiky. 186 s. [In Ukrainian].
2. Magazynshhykov T.M. (1991). Zemel'nyj kadastr [Land cadastre]: pidruchnyk. L'viv : Svit. 452 s. [In Ukrainian].
3. (2009). Organizacija sil'skogospodars'kogo vykorystannja zemel' na landshaftno-ekologichnij osnovi [Organization of agricultural land use on a landscape-ecological basis] / Za red. P.G. Kaz'mira. L'viv : SPOLOM. 254 s. [In Ukrainian].
4. Gudz' V.P., Prymak I.D., Bud'onnyj Ju.V., Tanchyk S.P. (2010). Zemlerobstvo. [Agriculture]. Kyi'v. 464 s. [In Ukrainian].
5. Krysachenko V.S. (1996). Ekologichna kul'tura. [Ecological culture]. Kyi'v. 352 s. [In Ukrainian].
6. Shpykuljak O.G. (2012. №4). Agronomichne obslugovuvannja sil'skogospodars'kyh pidpryjemstv jak innovacijna determinanta i'h efektyvnosti. [Agronomic service of agricultural enterprises as an innovative determinant of their efficiency]. *Efektivna ekonomika* [Efficient economy] URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1076>. [In Ukrainian].
7. Kul'tura zemlerobstva i urozhaj, bytva za urozhaj, zbyrannja vrozhaju, vnesennja mineral'nyh i organichnyh dobryv. [Culture of agriculture and harvest, battle for the harvest, harvesting, application of mineral and organic fertilizers]. URL:

<https://jak.koshachek.com/articles/kultura-zemlerobstva-i-urozhaj-bitva-za-urozaj.html> [In Ukrainian].

8. Shport G.M. (2013). Kul'tura zemlerobstva ukrai'ns'kyh pereselenciv Tobolo-Irtyshs'kogo mezhyrichchja (kinec' XIX – pochatok XX st.): sil's'kogospodars'ki znarjaddja praci. [The culture of agriculture of Ukrainian settlers of the Tobolo-Irtysh interfluve (late nineteenth - early twentieth century.): Agricultural tools]. *Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo universytetu im. V.N. Karazina. Serija «Istorija»*. [Bulletin of Kharkiv National University. V.N. Karazina. History Series]. Vyp.47. S.45-57. [In Ukrainian].

9. Nadtochij V. (2021). Reformuvaty myslennja. [Reform thinking]. *Agrotimes*. 20 veresnja. URL: agrotimes.ua/interview/reformuvatu-myslenya/ [In Ukrainian].

10. Von Weizsaecker, E., Wijkvan, A. (2018). Come On! Capitalism, Shorttermism, Population and the Destruction and the Planet. Springer. 220 p. [In English].

11. Vergunov V.A., Kostjev V.M. (2002). Kul'tura zemlerobstva jak faktor cyviliogenezu. [Culture of agriculture as a factor of civiliogenesis]. Kyi'v : IAE UAAN. 72 s. [In Ukrainian].

12. Cozinov O.O. (2001). Agrosfera Ukrai'ny v XXI stolitti. [Agrosphere of Ukraine in the XXI century]. *Visnyk NAN Ukrai'ny*. [Bulletin of the NAS of Ukraine]. № 10. S. 7-16.

Рецензенти:

Куйбіда В.В., д.і.н., професор

Падалка С. С., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 20.11.2021 р.